

بازمانده‌هایی از چند کتاب مفقود شیعی

در حاشیه نسخه‌ای از النهایه شیخ طوسی مورخ ۵۹۱ ق

۹۷-۱۲۰

چکیده: ضمن حواشی نسخه‌ای از کتاب النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی تألیف شیخ طوسی (۴۶۰ ق) به خط ابوالحسن علی بن ابراهیم بن حسن بن موسی فراهانی مورخ سال ۵۹۱ ق (موجود در کتابخانه جعفری در مدرسه هندی شهر کربلا، ش ۷۲) بخش‌های کوتاهی از چند کتاب مفقود شیعی باقی مانده است. در این مقاله ضمن معرفی مفصل نسخه، بخش‌های باقی مانده از این کتابها نقل شده است.

این کتابها عبارتند از: الجامع احمد بن محمد بن ابی نصر بزنی کوفی (۲۲۱ ق)؛ المشیخة حسن بن محبوب سزاد بجلی (۲۲۴ ق)؛ الارکان و لمح البرهان فی کمال شهر رمضان تألیف شیخ مفید (۴۱۳ ق)؛ شرح النهایه قطب‌الدین سعید بن هبة الله بن حسن راوندی (۵۷۳ ق)؛ و یکی از کتابهای ابو جعفر محمد بن علی بن حسن مقرئ نیشابوری (قرن ۶).

کلیدواژه‌ها: النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، شیخ طوسی، کتب مفقود شیعه، تألیفات شیعیان در قرون سوم تا ششم.

The Remaining of Several Missing Shiite Books in the Margins of an old Manuscript of al-Nihāyah by Sheikh Ṭūsī, dated 591 AH
Sayed Mohammad Hussein Hakim

Abstract: In the margins of a copy of the book, Al-Nihāya Fi Mujarad al-Fiqh wa al-Fatāwī written by Sheikh Ṭūsī (460 AH) in the handwriting of Abū al-Ḥasan Ali ibn Ibrāhīm ibn Ḥassan ibn Musā Farāhānī dated 591 AH (available in the Ja'fari library in Madrisah Hindi of Karbala, No. 72) some parts of several missing Shiite books have been reflected. In this article, while introducing the version in detail, the remaining sections of these books are quoted.

These books are: al-Jāme' 'Aḥmad ibn Muḥammad ibn Abī Nasr Bazanṭī Kūfī (221 AH); Al-Mashyakha Ḥassan ibn Maḥbūb Sarrād Bajalī (224 AH); al-Arkān wa Lamḥ al-Burhan fi Kamāl Shahr Ramaḍān by Sheikh Mufid (413 AH); Sharh al-Nihāyah Quṭbuddīn Saīd bin Hibatullāh bin Ḥassan Rāvandī (573 AH); And one of the books of Abu Ja'far Muḥammad ibn Ali ibn Ḥassan al-Muqrī Neysḥābūrī (6th century).

Keywords: Al-Nihāya Fi Mujarad al-Fiqh wa al-Fatāwī, Sheikh Ṭūsī, Missing Shiite books, Compilations of Shiites in the Third to Sixth Centuries.

بقايا بعض الكتب الشيعة المفقودة في حاشية إحدى نسخ النهاية للشيخ الطوسي يعود تاريخها للسنة ٥٩١ هجرية السيد محمد حسين الحكيم

الخلاصة: توجد نسخة من كتاب النهاية في مجرّد الفقه والفتاوى للشيخ الطوسي (م ٤٦٠ هـ -)، وهي مكتوبة بخط أبو الحسن علي بن إبراهيم بن حسن بن موسى الفراهاني، ويعود تاريخ كتابتها إلى سنة ٥٩١ هجرية، وهي موجودة في المكتبة الجعفرية التابعة للمدرسة الهندية في مدينة كربلاء بالرقم ٧٢. وفي حواشي هذه النسخة مقاطع قصيرة من عدّة كتب شيعية مفقودة. والمقال الحالي ضمن تعريفه المفصّل لهذه النسخة، ينقل المقاطع الباقية من هذه الكتب.

وهذه الكتب هي: الجامع لأحمد بن محمد بن أبي نصر البيزنطي الكوفي (٢٢١ هـ -)، و المشيخة لحسن بن محبوب السّراد البجلي (٢٢٤ هـ -)، و الأركان ولمح البرهان في كمال شهر رمضان من تأليف الشيخ المفيد (٤١٣ هـ -)، و شرح النهاية لقطب الدين سعيد بن هبة الله بن حسن الراوندي (٥٧٣ هـ -)، وأحد كتب أبو جعفر محمد بن علي بن الحسن المقرئ النيشابوري (القرن السادس).

المفردات الأساسية: النهاية في مجرّد الفقه والفتاوى، الشيخ الطوسي، الكتب الشيعة المفقودة، مؤلّفات الشيعة بين القرنين الثالث والسادس.

در فعالیت‌های علمی شیعیان در مناطق مرکزی ایران چون کاشان و قم و فراهان وری و آبه در قرن ششم هجری تألیفات شیخ طوسی سیطره و نفوذ عمیقی داشت. از نشانه‌های این نفوذ سخن عبدالجلیل رازی درباره کتب متداول شیعیان در آن منطقه است. او در کتاب نقض (تألیف حدود ۵۶۰ق) در پاسخ به مخالف خود از ۲۴ کتاب به عنوان کتب شایع شیعیان نام می‌برد که از میان آنها ۷ کتاب متعلق به شیخ طوسی است.^۱ نسخه‌های برجای مانده از آثار شیخ هم مؤید این مدعاست. بیشترین نسخه‌های کهن باقی مانده از نوشته‌های شیخ طوسی در همین منطقه کتابت شده‌اند. نسخه‌هایی چون:

النهاية، به خط علی بن حسن بن علی بن حمزه مقرئ ورامینی در ۵۴۸ق (مرکزی دانشگاه تهران، ش ۵۴۶۷)؛^۲ الاستبصار، به خط محمد بن حسن بن محمد بن عباس نازویه و حیدر بن ابوالفضل بن حسن مهیمن کاشانی در ۵۶۹ق، با بلاغ قرائت به خط قطب‌الدین سعید بن هبة الله راوندی در ۵۷۰ق (مرعشی، ش ۱۳۶۷۹ و ۱۳۶۸۰)؛^۳ الـنـهـایـة، به خط ابوالقاسم علی بن محمد بن علی جاستی در ۵۷۹ق، کاتب نسخه را در ۵۸۰ق بر ابوالفضل محمد بن سعید راوندی خوانده و از او اجازه گرفته است (مرعشی، ش ۱۱۳۷۲)؛^۴ المبسوط، به خط ابوالحسن علی بن حسین بن ابی‌الحسن واران، شامل جلد چهارم کتابت شده در جمعه ۱۸ ربیع الآخر ۵۸۶ق (کتابخانه حکیم نجف، ش ۴۹). کاتب مجلد اول همین کتاب را بر حسن بن حسین بن علی دوریستی ساکن کاشان در ۵۸۴ق خوانده و از او اجازه گرفته بود. از این مجلد تنها صفحه اول شامل اجازه دوریستی باقی مانده است (مرعشی، ش ۱۲۷۷۲)؛^۵ الخلاف، به خط ابوجعفر محمد بن ابی طالب بن حسن بن ابی طالب بن شمس‌المعالی بن ابی طالب بن ابی عبدالله بن حسن بن جعفر بن حسن بن حسین بن علی بن عمر بن حسن بن علی بن علی بن الشهید امام حسین بن علی بن ابی طالب بن عبدالمطلب در سه شنبه هنگام فجر آخر شعبان ۵۸۷ق در کاشان، کاتب دو بار کتاب را بر حسن بن حسین بن علی دوریستی خوانده و در صفر ۵۸۸ق در همان شهر کاشان و برای بار دوم در ۲۰ شوال ۵۹۰ق از او اجازه گرفته است (امامزاده هلال آران کاشان، ش ۱۰۶)؛^۶ و الـنـهـایـة، به خط محمد بن حسین بن محمد بن حسن متعلم در محرم ۶۲۷ق، دارای اجازه ابوطالب بن حسین حسینی شاگرد ابوالفضل راوندی در ۱ جمادی الاولى ۶۳۳ق

۱. نقض، ص ۳۸-۳۹.

۲. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۱۶، ص ۱۷.

۳. فهرست آثار دستنویس شیخ الطائفة، ص ۶۵-۶۷ (در آن جا نسبت کاتب نخست ذکر نشده است).

۴. فهرست آثار دستنویس شیخ الطائفة، ص ۲۱۵-۲۱۷؛ مقدمه الـنـهـایـة فی مجرد الفقه و الفتاوی، ج ۱، ص ۵-۲۸، ۳۳ (تصاویر آغاز و انجام نسخه) و ج ۳، ص ۲۵-۲۷.

۵. برای معرفی این نسخه رک: «کتاب المبسوط فی الفقه لشیخ الطائفة محمد بن الحسن الطوسی (ت ۴۶۰): دراسة عن بعض نفائس مکتبة آية الله الحكيم العامة فی النجف الاشرف».

۶. ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۱، ص ۱۸۰-۱۸۱؛ فهرست آثار دستنویس شیخ الطائفة، ص ۱۸۸-۱۸۹، ۳۰۵ (که زیرنویس تصویر نادرست است)، ۳۱۲.

۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه و مرکز اسناد آستان محمد هلال بن علی بن ابی طالب، ص ۱۰۸-۱۱۰.

برای کاتب نسخه (ملک، ش ۳۹۷۰).^۸

منشأ نسخه ای که در این مقاله در صدد معرفی آن هستیم، نیز همین منطقه است: دستنویسی از *النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى* که ابوالحسن علی بن ابراهیم بن حسن بن موسی فراهانی کاتب آن را در آغاز ماه رجب سال ۵۹۱ق به انجام رسانده است.^۹ انجامه او چنین است:

تم الكتاب بعون الله وحسن توفيقه وكتب صاحبه العبد الضعيف ابوالحسن علي بن ابراهيم بن الحسن بن موسى الفراهاني وفرغ من كتابته غرة شهر الله الاصح رجب سنة احدى وتسعين وخمسائة حامداً لله تعالى ومصلياً على النبي محمد المصطفى وعترته الطيبين الطاهرين غفر الله له ولوالديه وللمؤمنين والمؤمنات ولمن نظرفيه ودعا له بفضله وسعة لطفه وجميل غفرانه. الحمد لله رب العالمين كما يستحقه وصلواته على سيد المرسلين محمد وآله الطاهرين وحسبنا الله ونعم المعين.

این نسخه متعلق است به کتابخانه جعفری در مدرسه هندی شهر کربلا (ش ۷۲)^{۱۰} که اکنون به صورت امانی در کتابخانه حرم حضرت ابوالفضل (ع) در کربلا نگهداری می شود. به دلیل شرایط مدارس کربلا در دوران رژیم بعث این نسخه مدتی هم در کتابخانه حرم امام حسین (ع) نگهداری می شد (ش ۲۴۹) و مهر آن کتابخانه در صفحه الحاقی آغاز و صفحاتی از وسط و انجام نسخه کوفته شده است. نسخه در همان زمان به شماره ۹۶۳۲ در متحف عراقی بغداد هم ثبت شد. این ثبت در سال ۱۹۷۶م انجام شده است.^{۱۱}

شیخ آقا بزرگ تهرانی نخستین شخصی است که این نسخه را معرفی کرده است. او در تألیفات خود به چند مناسبت از این نسخه یاد کرده است. نخستین آنها در معرفی کتاب *النهاية* است. آقا بزرگ ضمن ذکر نام کاتب و تاریخ کتابت و نوع خط و محل نگهداری نسخه متذکر شده است که این نسخه قدیمی ترین نسخه از کتاب نهاییه است که او دیده است.^{۱۲} او کاتب نسخه را به دلیل کتابت این نسخه

۸. مقدمه *النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى*، ج ۱، ص ۵-۶ و ج ۳، ص ۲۳-۲۵. این لیست تنها مربوط به نسخه هایی است که اصل آنها باقی مانده است. و اینک چند نسخه دیگر که تنها رونوشت آنها باقی مانده است، از باب نمونه و نه استقصای تام: عدة الاصول به خط حسن بن علی بن محمد مؤدب قمی در ۵۱۰ق (فهرست آثار دستنویس شیخ الطائفة، ص ۱۷۲؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۲، ص ۴۳)؛ الميسوط با صورت اجازه قطب الدین راوندی (نگاهی به نسخه های خطی کتابخانه عمومی ساری و تنکابن، ص ۴۲-۴۳)؛ *النهاية* با صورت اجازه قطب الدین راوندی به فرزندانش (فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آية الله گلپایگانی، ج ۸، ص ۴۸۳۱). همچنین برای گزارشهای متعدد درباره تدریس و نقل و روایت و کتابت کتب شیخ در این دوره رک: مقدمه *النهاية في مجرد الفقه و الفتاوى*، دانش پژوه، ج ۳، ص ۱۰-۱۵.

۹. با تشکر از دوست گرامی عبدالله غفرانی که تصویر این نسخه را سخاوتمندانه در اختیار من قرار داد.

۱۰. درباره این کتابخانه و مجموعه مخطوطات آن رک: «المدرسة الهندية الكبرى في كربلاء وأثرها العلمي والثقافي (۱۲۷۰-۱۴۱۱ه/۱۸۵۴-۱۹۹۱م)»، ص ۲۱۶. مخطوطات کربلاء، ۱۴۳۳ق، ص ۳۱-۳۹.

۱۱. «العراق»، ص ۱۷۶؛ مخطوطات کربلاء: مخطوطات مكتبة الروضة الحسينية المقدسة، ص ۸-۱۰.

۱۲. الذريعة إلى تصانيف الشيعة، ج ۲۴، ص ۴۰۴؛ «حياة الشيخ الطوسي»، ۱۳۷۶ق، ص او.

جزء علمای شیعه محسوب کرده و شرح حال او را با توجه به اطلاعات همین نسخه ضمن علمای قرن ششم طبقات اعلام الشيعة ذکر کرده است.^{۱۳} دیگر اشاره آقا بزرگ به این نسخه معرفی مالک نسخه، علی بن محمد سفاحی جزائری، است. او با توجه به تملک این نسخه سفاحی را در شمار علما و دانشمندان شیعی قرن یازدهم ذکر کرده است.^{۱۴}

بعد از او محمدتقی دانش پژوه در سال ۱۳۴۵ ش از کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی کربلا بازدید کرد و ضمن معرفی اجمالی ۳۴ نسخه خطی آن جا به معرفی مختصر این نسخه نیز پرداخت.^{۱۵} در نهایت هم سلمان هادی آل طعمه این نسخه را در کتابخانه حرم امام حسین (ع) دید و مشخصات آن را ضمن فهرست نسخه های خطی آن کتابخانه ذکر کرد.^{۱۶}

کهنترین تملک تاریخ دار نسخه از آن علی بن محمد سفاحی جزائری است که در این خصوص دو یادداشت ملکیت در ۱۰۱۰ ق (گ ۳ که روی تملک و مهر او را سیاه کرده اند^{۱۷}) و ربیع الثانی ۱۰۲۴ ق در یزد (حاشیه گ ۳۸ پ) نوشته است.

در همان حدود زمانی محمد بن عبدالرحیم بن داود استرآبادی و فرزندش، داود، مالک نسخه بودند (گ ۷ سیاه شده و ۱۶۲ ر). تملک هر دو نفر بدون تاریخ است؛ اما از نقش و طرح مهر مدور پسر^{۱۸} این گمان تقویت می شود که زمان زندگی آنها اواخر قرن دهم و اوائل قرن یازدهم بوده است.^{۱۹}

در قرن سیزدهم نسخه در اختیار ملا محمدعلی بن حاج میرزا رشتی^{۲۰} قرار گرفت که آن را به عبدالنبی بن علی کاظمی (۱۲۵۶ ق)، مؤلف تکملة نقد الرجال، واگذار کرد.^{۲۱} نسخه مدتی هم به امانت نزد اسدالله (گویا اسدالله دزفولی کاظمی متوفی ۱۲۳۴ ق) بود.^{۲۲}

نسخه نهایت در نهایت به تملک شیخ عبدالحسین طهرانی، شیخ العراقین (۱۲۲۵-۱۲۸۶ ق) درآمد و بر حسب وصیت او به دست دو پسرش، علی و مهدی، دو سال بعد از درگذشتش در ۱۲۸۸ ق وقف عام

۱۳. طبقات اعلام الشيعة، قرن ۶، ص ۱۷۷.

۱۴. همان، قرن ۱۱، ص ۳۸۸.

۱۵. «کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی در کربلا»، ص ۴۳۷.

۱۶. مخطوطات کربلاء؛ مخطوطات مكتبة الروضة الحسينية المقدسة، ص ۵۰۶.

۱۷. همه تملکهای آغاز نسخه خط خورده و سیاه شده است.

۱۸. به سجع: «ملک عبد محمد، داود بن محمد» (گ ۷ ر).

۱۹. تملک این پدر و پسر روی نسخه های ۱۲۸۴۵ و ۴۰۱۰ کتابخانه مرعشی هم دیده می شود.

۲۰. احتمالاً همان شخصی باشد که شیخ آقا بزرگ طهرانی در الکرام البررة، ج ۲، ص ۸۲۷ شرح حال او را ذکر کرده است.

۲۱. با این عبارت: «هومن جمله الكتب التي استأجرها جناب الاكرم المكرم قرة عيني وثمره الفؤاد منلا محمد علي نجل كهف الحاج حاج ميرزا الرشتي وجعل توليته بيدي فيجزاه الله عني خير جزاء المحسنين ووقفه للخير أمين رب العالمين. وانا الحقيق عبدالنبی بن حاج علی الكاظمي اصلاً و مدفننا أن شاء الله» (گ ۳ ر).

۲۲. «استعرت من جناب الشيخ عبدالنبی حرسه الله وانا الاقل اسدالله» (گ ۳ ر).

شد. ^{۲۳} دقیقاً مشخص نیست او نسخه را از کجا تهیه کرده بود؛ اما اجمالاً می دانیم که بیشتر مجموعه کتابهای او از ایران به عتبات منتقل شده بود. ^{۲۴} متن وقفنامه در حاشیه برگ ۴ پ نسخه ما آمده است:

هو الواقف علی الضمایر

وقف صحیح شرعی و حبس مخدّمی اسلامی نمودند جنابان مستطابان شریعتاً بان نتیجه العلماء آقا شیخ علی و آقا شیخ مهدی این یک مجلد نهاییه شیخ را به انضمام سایر کتب کتابخانه حسب الوصایه، از بابت ثلث مرحوم مغفور خلد آشیان جنت مکان شیخ عبدالحسین، نور الله مرقده، بر کافه طلاب علوم از سکنه عتبات عالیات عرش درجات و غیرهم که از آن منتفع و بهره مند گردند و کمال محافظت و مراقبت در حفظ آن فرمایند و بر چیزی که متولیان اذن دهند، زیادت نگاه ندارند و مادامی که متولیان مرقومان در عتبات مشرفند کتب مزبوره مسطوره در نزد ایشان بوده باشد. و هر گاه اراده نمایند می توانند کتب را همراه ببرند و تولیت حسب الوصایه با خود ایشان است و بعدهما به اتقی از اولاد ایشان نسلاً بعد نسل و بطناً بعد بطن والعیاذ بالله در صورت انقراض تولیت با عالم متقی که اهل کتب در آن بلد است، می باشد. و مادامی که جناب مستطاب شریعتاً آقا اسد الله ولد ارجمند سرکار شریعتمدار حجة الاسلام آقای آقا عبد الله ^{۲۵} که البته در عتبات مشرفند، شریک در تولیت می باشند. و صیغه صحیحه شرعیه جاری و واقع گردید. فصار وقفاً صحیحاً شرعیاً «ومن بدّله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدّلونه» وکان ذلک فی شهر محرم الحرام سنة ۱۲۸۸.

نقش مهر مستطیل تاجدار وقف به نشان: «هو الواقف. از کتب وقفی کتابخانه مرحوم شیخ عبدالحسین اعلی الله مقامه» در برگهای ۲ پ، ۱۲۲ پ و ۱۶۲ پ کوفته شده است.

متأسفانه کتابهای موقوفه شیخ العراقین بعد از مدتی پراکنده شد و حتی بعضی از آنها از کتابخانه های قاهره و لندن سردرآورد. تا اینکه سرانجام بخش عمده کتابهای باقی مانده در سال ۱۳۷۵ ق به کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی شهر کربلا منتقل شد. این نسخه نیز جزء همین بخش بود و مهر آن کتابخانه: «وقف المكتبة الجعفرية العامة مدرسة الهندية كربلا» در اوراق متعددی از آن نقش بسته است. ^{۲۶}

۲۳. برای توضیحات بیشتر درباره کتابخانه شیخ العراقین و اهمیت آن رک: مخطوطات کربلاء، ۱۳۹۳ ق، ص ۱۶-۱۸ و ۱۰۹-۱۱۰ و ۱۲۶-۱۲۷ و تصاویر این دو نسخه که بدون صفحه شماره است؛ شیخ العراقین: الشيخ عبدالحسین الطهرانی الحائری، ص ۲۶۷-۲۷۸؛ «شیخ العراقین: الشيخ عبدالحسین بن علی الطهرانی (۱۲۲۵-۱۲۸۶)»، ص ۱۸۵-۱۹۰.

۲۴. تکملة امل الأمل، ج ۳، ص ۲۳۱. بخشی از این کتابها مربوط به کتابخانه میرزا مهدی بن آقا بزرگ بن محمد مهدی بن محمد قصیر رضوی (۱۲۶۸ ق) بود. کتابهای نفیسی که او با جد و جهد تحصیل یا استکتاب کرده بود، جزو سهم ارث همسرش محسوب شد. در همین زمان شیخ عبدالحسین شیخ العراقین برای زیارت به مشهد مشرف شد و همه کتابها را که مقدار معتنا بهی بود خرید و به نجف برد و در آن جا بر طلاب علوم دینی وقف کرد. شجره طیبه، ص ۳۴۶.

۲۵. سید اسد الله بن عبد الله (ح ۱۲۶-۱۳۲۴ ق) داماد شیخ العراقین و از احفاد وحید بهبهانی است. برای شرح حال او رک: شیخ العراقین: الشيخ عبدالحسین الطهرانی الحائری، ص ۳۸-۳۹.

۲۶. به جز کتابخانه مدرسه هندی شهر کربلا در این کتابخانه ها نیز نسخه هایی از مجموعه موقوفه شیخ العراقین نگهداری می شود: کتابخانه خزانه عتبه علویه نجف، کتابخانه سید جعفر آل بحر العلوم نجف که اکنون به صورت امانی در کتابخانه عتبه عباسیه

در اوراق ۴-۶ فهرست دقیق مطالب النهایه به خط خوش نوشته شده است.^{۲۷} کاتب بسمله آغاز فهرست و نام کتابهای فقهی را با خط کوفی جلی مزین زیبایی نوشته است. استفاده از خط کوفی در فهرست آغاز کتابها و نوشتن بسمله و عناوین کتابها در صفحه عنوان در نسخه‌های تهیه شده همزمان با نسخه النهایه در منطقه کاشان متداول و معمول بوده است و چند نمونه با این خصوصیات در دست است. تکرار این الگو نشانه وجود یک سنت نسبتاً فراگیر در کتابت نسخه‌ها در آن منطقه است. بدون احتساب نسخه النهایه چهار نسخه دیگری شناسیم که همه به همین صورت تزئین شده‌اند: نسخه الانتصار به خط کاتب همین نسخه که بعد از این معرفی می‌شود؛ نسخه النهایه مورخ ۵۷۹ق که نام کتاب به خط کوفی جلی در صفحه عنوان نوشته شده است و دورتادور نام کتاب را با نقوش گل و بوته آراسته‌اند؛^{۲۸} غرر الفوائد و درر القلائد شریف مرتضی به خط حسین بن ابی عبدالله بن ابراهیم خومجانی در ۵۶۷ق، با اجازه ابوالرضا راوندی به کاتب در ۵۶۸ق، که فهرست و بسمله آغاز کتاب و نام کتاب در صفحه عنوان به خط کوفی جلی زیبا نوشته شده است (کتابخانه اسکوریال اسپانیا، Ms. arabe 1485)؛ المبسوط، به خط ابوالحسن علی بن حسین بن ابی الحسن وارانانی در ۵۸۴ق، در این نسخه نام کتاب و بسمله صفحه اول به خط کوفی مزین نوشته شده است.^{۲۹}

نسخه ۱۶۴ برگ و هر برگ ۲۹ سطر دارد. اندازه اوراق ۱۹٫۵*۳ سانتیمتر است. در گوشه بالای برگ ۱۵۴ یادداشت شمارش کراسه‌های نسخه به خط کاتب نسخه دیده می‌شود: «الرابع عشر من النهایه». در موارد دیگر به دلیل برش لبه برگها این یادداشت از بین رفته است؛ اما هنوز هم گاهی حروفی از آن دیده می‌شود (مانند برگ ۸۲، ۹۴ر).

به خط همین کاتب، نسخه‌ای از کتاب الانتصار فی مفردات الامامیه سید مرتضی می‌شناسیم که به فاصله پنج ماه بعد از نسخه النهایه در همان سال ۵۹۱ق کتابت شده است (کتابخانه مرعشی، ش ۳۵۹۸). فراهانی کتابت الانتصار را در سه شنبه ۲۵ ذی‌قعد ۵۹۱ در محله باب ولان کاشان^{۳۰} به انجام رسانده است. این نسخه در سال ۷۶۲ق در تملک منصور بن علی بن محمد بن حسن طوسی و در زمانی نامعلوم در تملک امیر عبدالباقیا بوده است. نام کتاب به خط کوفی جلی در صفحه عنوان

کربلا است، کتابخانه مدرسه آیت الله خویی نجف، کتابخانه امام کاشف الغطاء نجف، کتابخانه امام حکیم نجف، کتابخانه سادات آل الحجة طباطبایی کربلا، کتابخانه سید حسین قزوینی کربلاء، کتابخانه عتبه حسینیه کربلا و کتابخانه چستر بییتی ایرلند. تعداد کتابهای موقوفه بنا بر یکی از نسخه‌های وقفی ۴۷۱ مجلد بوده است.

۲۷. باید توجه داشت که برگهای ۵ و ۶ به اشتباه جا به جا صحافی شده‌اند.

۲۸. برای معرفی این نسخه رک: پاورقی شماره ۴.

۲۹. برای معرفی این نسخه رک: پاورقی شماره ۶.

۳۰. از محله‌های کاشان که نامش در منابع جدیدتر به صورت محله درب یلان ثبت شده است. رک: مختصر جغرافیای کاشان، ص ۴۳۶. احتمالاً مجله «باب ورده» کاشان صورت دیگری از همین کلمه باشد که تاج الدین حسن بن حسین سرآشینی کاشانی در ۷۳۵ق نسخه‌ای از تحریر الاحکام را در آنجا کتابت کرد. (مرعشی، ش ۴۸۳۱).

نوشته و با گل و بوته‌های زرین تزئین شده است.^{۳۱}

تنها ۳۵ برگ آغاز نسخه‌النهاییه تا «باب الصلوة علی الموتی» حاشیه‌نویسی دارد و از همین مقدار هم بخشی از قسمت بالای اوراق از بین رفته است. این بخشها بعداً با چسباندن کاغذ در قرن سیزدهم بازنویسی و به اوراق الصاق شده است.^{۳۲}

خط متن و حاشیه بسیار شبیه است و این گمان را تقویت می‌کند که حواشی را هم خود کاتب بعد از فراغت از کتابت نسخه نوشته باشد. مخصوصاً که او نسخه را برای استفاده خود نوشته و به این مطلب در انجامه تصریح کرده است. نسخه اصل کاتب نیز حاشیه‌نویسی داشته و او در چند مورد آنها را نقل کرده است.^{۳۳} بخشی از حواشی این نسخه در دیگر نسخه‌های کهن‌النهاییه نیز آمده است؛^{۳۴} اما قسمت عمده آنها منحصر به همین نسخه است و همان گونه که گذشت به احتمال فراوان به خط کاتب نسخه باشند. نویسنده حواشی از منابع مختلفی استفاده کرده و معمولاً نام منبع خود را نوشته است. او به نقل قول صرف اکتفا نمی‌کند و گاهی بین اقوال علمای مختلف یا کتابهای آنها مقایسه می‌کند و نظری را بر نظر دیگر ترجیح می‌دهد. این موارد نشان می‌دهد او خود عالم و فقیه بوده است.

در مجموع این حواشی بیشترین استناد و ارجاع به دیگر کتابهای شیخ طوسی است. کتابهایی مانند الاستبصار (گ ۸، پ ۸، ۹، ۱۱، ۱۶، ۱۷، ۳۱، ۳۲، ۳۵، ر ۸، ۱۱، ۱۵، پ ۱۶، ۱۷، ۱۹، ۲۵، ۲۶، ۲۷، ۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۴، ر ۱۱، پ ۱۳، ۱۴، ۱۹، ۲۷، ۲۹، ۳۰، پ ۳۲، ر ۳۲، الجمل والعقود (گ ۲۲، ر ۲۹)، التبیان (گ ۲۹، ر ۲۱)، تهذیب الاحکام (گ ۸، پ ۸، ۹، ۱۱، ۲۵، ر ۲۵). حاشیه‌نویس گاهی تفاوت فتوای شیخ در نهایت با دیگر کتابهایش را نیز ذکر کرده است. از جمله در حاشیه مسئله‌ای در باب طهارت نوشته است: «ذکر الشیخ فی المبسوط و الاستبصار وافتی بها خلاف ما فی المتن» (گ ۱۶/۳۵).

به جز شیخ از علما و کتابهای دیگری هم در این حواشی استفاده شده است؛ مانند ابن بابویه (گ

۳۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی نجفی مرعشی مدظله‌العالی، ج ۹، ص ۳۷۸-۳۷۹؛ «نسخ خطی کتابخانه آیه‌الله مرعشی (قم)»، ص ۳۵۷؛ فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۲، ص ۴۳-۴۴.

۳۲. دیگر آسیب نسخه مربوط به افتادگی برگهای اول و ۶۴-۶۹ است که در قرون هشتم یا نهم هجری بازنویسی و به نسخه الصاق شده‌اند.

۳۳. او این حواشی را با نوشتن کلمه «حاشیه» در آغاز سخن متمایز کرده است (برای نمونه گ ۹، پ ۲۵، ر ۲۵).

۳۴. برخی از آنها را می‌توان ضمن مجلد سوم کتاب‌النهاییه که شامل حواشی کتاب است و به کوشش مرحوم دانش‌پژوه تهیه شده، دید. از جمله برای نمونه رک: النهاییه، ج ۳، ص ۸۲۳-۸۲۵ و ۹۵۱ به بعد. نیز مقایسه کنید همین حواشی را در برگهای ۱۲، ۱۳، ۱۴، ر نسخه‌النهاییه دانشگاه تهران، شماره ۶۷۳۷ با برگهای ۱۸ و ۱۹ ر نسخه موقوفه شیخ‌العرافین. حواشی مشترک این نسخه‌ها احتمالاً همه مأخوذ از یکی از شروح‌النهاییه است که به دلیل نبود هیچ قرینه‌ای به صورت دقیق هویت نویسنده‌اش مشخص نیست.

۳۵. و موارد دیگر در گ ۹، ۲۱، ۲۸، ر.

۱۷ پ، ۲۸ ر، ۲۹ پ)، کتاب من لایحضره الفقیه (گ ۸ پ، ۲۵ ر، ۲۶ پ، ۲۸ ر)، کتاب عرض المجالس او (گ ۱ ر)، المقنعة (گ ۹ ر، ۲۸ پ، ۳۴ پ، ۳۵ ر)، سید مرتضی (گ ۸ ر، ۱۷ ر، ۲۱ ر)، کتاب الانتصار او (گ ۲۲ پ، ۲۶ ر)، قاضی عبدالعزیز ابن براج طرابلسی (۴۸۱ ق) (گ ۹ ر، ۱۲ پ، ۲۶ ر، ۲۹ پ) و کتاب المهذب او (گ ۳۴ پ) و برای مسائل لغوی به الغریبین ابو عبید هروی (گ ۱۲ پ، ۲۱ ر، ۲۶ ر) و صحاح جوهری (گ ۲۷ ر).^{۳۶}

آن چه که حواشی این نسخه را متمایز می کند، نقل قول و استناد به چند کتاب مفقود از تألیفات شیعیان قرون سوم تا ششم هجری است که این اقوال در منابع دیگر دیده نشده است.

الجامع بزنتی

یکی از منابع فقهی مفقود اوایل قرن سوم کتاب الجامع احمد بن محمد بن ابی نصر بزنتی کوفی (۲۲۱ ق) از اصحاب امام کاظم و امام رضا و امام جواد (ع) است.^{۳۷} علی رغم آن که میرزا عبداللّه افندی به وجود نسخه ای از این کتاب نزد میر سید محمد شریف جزایری (سده ۱۱)، صاحب جوامع الکلام، اشاره کرده است و منقولات متعددی از آن در کتب قدما تا قرن نهم هجری مانند محقق حلی (۶۷۶ ق)، فاضل آبی (زنده در ۶۷۲ ق)، علامه حلی (۷۲۶ ق)، شهید اول (۷۸۶ ق)، ابن فهد حلی (۸۴۱ ق) و محمد بن علی جباعی (۸۸۶ ق) وجود دارد؛^{۳۸} اما هنوز نسخه مستقلی از این کتاب شناسایی نشده است.

بین حواشی این نسخه در هفت مورد عباراتی از الجامع بزنتی نقل شده است. نویسنده حواشی گاهی نظرات بزنتی را با نهاییه مقایسه کرده است.

- فی جامع البزنتی حدثنی علاء بن محمد بن مسلم عن ابی جعفر علیه السلام اذا اردت ان تغتسل من الجنابة فاغسل یدیک وفرجک وما اصابک من المني، ثم صب علی رأسک ثلاثاً وجانبیک الایمن بمثلہ والایسر، ثم افرغ علی سائر جسدک الماء فانه یجزیک ما مر علی جسدک معه بمنزلة الدرهم (گ ۱۰ پ).

- فی جامع البزنتی اذا کان الدم لا ینقب الکرسف صلت فی المسجد. وان نقب الکُرسف قامت فی غیر المسجد وسجدت فی العزایم، واذا طهرت المرأة ثم رأت الصفرة بعد الطهر توضأت لوقت کل صلوة (گ ۱۲ ر).

۳۶. در حواشی گاهی نام کتابها به صورت حروف اختصاری ذکر شده است مانند «ط» برای کتاب مبسوط (۱۷ ر، ۲۳ ر، ۲۴ پ، ۲۸ ر، ۲۹ ر، ۲۹ پ، ۳۰ ر، ۳۰ پ) و «ف» برای کتاب الخلاف (گ ۹ ر، ۱۱ پ، ۱۲ ر، ۱۷ ر، ۲۴ پ، ۲۵ پ، ۲۹ پ).

۳۷. برای شرح حال او رک: «بزنتی»، ص ۹۶-۹۷؛ «پژوهشی در جایگاه کلامی بزنتی و منزلت وی نزد امام رضا و امام جواد»، ص ۴۶-۴۹.

۳۸. برای گزارش این منقولات رک: «بررسی کتاب الجامع بزنتی و منقولات آن در مستطرفات سرائر»، ص ۱۱۸-۱۱۹.

- فی جامع البنزنی مفتاح الصلوة الله اکبر ثلثاً اللهم انت الملك الحق المبين، ثم یکبر تکبیرتین و يقول و جهت وجهی الی آخره، ثم يقول و سعديک الله اکبر الله اکبر اعوذ بالسمیع العليم من الشيطان الرجيم. وقد یجزیک ثلث تکبیرات مترسلات ثم یقرأ فاتحة الكتاب. قال الامام قطب الدين المصلی مخیر بین هذه الروایة و بین ما فی النهاية (گ ۲۰ پ).

- فی جامع البنزنی فاذا رکعت فقل خشع قلبی و سمعی و بصری الی آخره. ثم تسبیح ثلثاً ثم ترفع رأسک. فاذا اردت ان تهوی الی السجود فقل سبحانک و بحمدک بحولک و قوتک اقوم واقعد. و يقول فی السجودین مثله. ثم تقوم فتقول سبحانک و بحمدک بحولک و ... و اقعد... الامام السعيد... الدين رحمه... (گ ۲۱ ر).

- فی جامع البنزنی التشهد تشهدان فالذی فی الثانية رواه معوية بن وهب عن ابی بصیر عن ابی عبد الله علیه السلام بسم الله و بالله و خیر الاسماء لله. اللهم صلّ علی عبدک و رسولک و تقبل شفاعة فی امته و اعلى درجته. ثم تسکت قليلاً، ثم يقول اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمداً عبده و رسوله و الذی فی الثالثة او الرابعة فيقول حين يجلس: الحمد لله اشهد ان لا اله الا الله وحده لا شریک له و اشهد ان محمداً عبده و رسوله. بسم الله التحیات لله الی آخره. و انت مخیر بین هذه الروایة و ما فی النهاية (گ ۲۱ ر).

- فی جامع البنزنی حدثنی جمیل عن زرارة سألت ابا جعفر علیه السلام عن رجل صلی خمساً. قال ان كان جلس فی الرابعة و تشهد فقد تمت صلواته (گ ۲۵ ر).

- فی جامع البنزنی عن احمد بن محمد... ابا جعفر علیه السلام و علیه قلنوسة سمور... بقیه مطلب زیر کاغذ وصالی رفته است و خوانده نمی شود. (گ ۲۶ پ)

الارکان شیخ مفید

محشی به نظریات شیخ مفید توجه خاصی داشته و مکرراً از آنها مطالبی نقل کرده است (گ ۱۱ ر، ۱۲ پ، ۱۳ پ، ۱۶ ر، ۱۸ ر، ۲۰ پ، ۲۱ ر، ۳۴ ر، ۳۴ پ). به جز این موارد که او نام منبع خود را ذکر نکرده است، او دو کتاب دیگر از شیخ مفید را در اختیار داشته که اکنون جزء کتب مفقود شیخ است: الارکان و لمح البرهان فی کمال شهر رمضان.

الارکان ظاهراً جزء کتابهای مهم شیخ مفید به شمار می آمده است؛ زیرا هم نجاشی و هم شیخ طوسی در شمار تألیفات شیخ مفید، آن را به عنوان دومین کتاب او ذکر کرده اند. شیخ طوسی به صورت «کتاب الارکان فی الفقه»^{۳۹} و نجاشی با عنوان «الارکان فی دعائم الدین»^{۴۰}. شیخ مفید در کتاب

۳۹. الفهرست، ص ۲۳۹.

۴۰. رجال النجاشی، ص ۳۹۹.

الحکایات فی مخالفت المعتزلة من العدلیة والفرق بینهم و بین الشیعة الامامیة بحث بیشتر درباره مناظره را به این کتاب خود احاله داده و از آن با نام الارکان فی دعائم الدین یاد کرده است.^{۴۱} ابن ادریس حلی (۵۹۸ق) این کتاب را در اختیار داشته و در کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی از آن چند بار نقل کرده است.^{۴۲}

ذکر الشیخ المفید فی کتابی الارکان والمقنعة فقال اذا انكسفت الشمس او القمر فصل رکعتین فاذا قلت ان هذه الصلوة رکعتان فالماموم اذا سبق الامام برکوعاته وكان قد ادرك الركوع الذي يهوى الى السجود فقد اجزأت عنه سواء كان ذلك في الاولى او في الثانية لعموم قولهم عليهم السلام من لحق الركوع فقد ادرك تلك الركعة وهذا نص مطلق غير مقتید بصلوة دون صلوة واذا كان اختصاصه بساير الصلوات سواء وجب دخول هذه الصلوة تحت هذا النص لعمومه (گ ۳۴ پ).

لمح البرهان فی کمال شهر رمضان

شیخ مفید در ابتدای امر از اصحاب عدد بود که معتقد بودند ماه رمضان همیشه کامل و سی روز است. او در تأیید این نظریه سال ۳۶۳ ق کتاب لمح البرهان فی کمال شهر رمضان را نوشت. این کتاب اکنون در دست نیست؛ اما ابن طاووس (۶۶۴ق) به آن دسترسی داشته و در کتاب اقبال مطالبی از آن نقل کرده است. شیخ مفید بعدتر از این نظر عدول کرد و دست کم دو کتاب مصابیح النور فی علامات اوائل الشهور و جوابات اهل الموصل فی العدد والرؤية را در رد نظر قبلی خود نوشت و همین فتاوی او شهرت یافت.^{۴۳}

از یکی از حواشی این نسخه برمی آید که قطب راوندی رساله لمح البرهان فی کمال شهر رمضان را در اختیار داشته است. او چون به فتاوی مشهور شیخ مفید نظر داشت، در انتساب این کتاب به او مردد بود. با این همه چند سطر مختصر از آن کتاب را در حواشی خود بر نهاییه نقل کرده است.

قال الامام السعيد قطب الدين رحمه الله رأيت كتاباً يسمي بلمح البرهان في كمال شهر رمضان منسوباً الى الشيخ المفيد ابي عبد الله الحارثي رضي الله عنه وفي ذلك الكتاب الذي يدل على ان شهر رمضان لا ينقض ابداً ما اجمع عليه اهل الامانة من الاثر عن السادة عليهم السلام بالندب الى صلوة الف ركعة فان ترتيبها يوجب على الاعتبار وكمال... (بقيه از بين رفته است. گ ۳۵ ر).

۴۱. الحکایات فی مخالفت المعتزلة من العدلیة والفرق بینهم و بین الشیعة الامامیة، ص ۷۵.

۴۲. کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۱، ص ۴۴۳، ج ۲، ص ۵۸، ۲۷۱، ۲۹۵، ۴۴۴.

۴۳. رؤیت هلال، ج ۱، ص ۱۳۳-۱۳۴؛ کتابخانه ابن طاووس، ص ۳۳۷-۳۳۸، ۴۰۹.

شرح النهایة قطب راوندی

قطب الدین سعید بن هبة الله بن حسن راوندی (۵۷۳ق) به کتاب النهایة توجهی خاص داشت و پنج شرح بر آن نوشت: المغنی فی شرح النهایة در ده مجلد که منتجب الدین رازی^{۴۴} از آن در شرح حال راوندی، و عبدالجلیل رازی^{۴۵} به عنوان یکی از کتابهای متداول بین شیعیان ایران یاد کرده اند. ابن طاووس در اقبال الاعمال از آن نقل کرده است^{۴۶}؛ نهایة النهایة، شرح ما یجوز وما لا یجوز من النهایة، مشکل النهایة یا مشکلات النهایة یا شرح مشکلات النهایة که محقق حلی از آن با نام تفسیر مشکل النهایة استفاده کرده است^{۴۷}، غریب النهایة^{۴۸}.

الرائع نام یکی از کتابهای راوندی در ابواب مختلف فقهی است که فقهای بعد از او نظیر محقق حلی و آبی و علامه حلی و شهید اول و دیگران از آن مطالبی نقل کرده اند.^{۴۹} از این کتاب اکنون نسخه ای در دست نیست و اطلاع بیشتری درباره آن نمی دانیم. اما در حاشیه یکی از برگهای نسخه ای کهن از کشف الرموز حسن بن ابوطالب آبی (به خط حسن بن علی طبری امامی در شب ۶ شوال ۷۱۱ق در حله) اشاره شده است که «الرائع» نام شرح قطب الدین راوندی بر کتاب النهایة است.^{۵۰} منتجب الدین رازی درباره کتاب الرائع فی الشرائع تنها متذکر شده است که این کتاب دو جلد بوده است.^{۵۱} به نظر می رسد با توجه به آن که هیچ یک از علمای فوق در منقولات خودشان به این مطلب اشاره نکرده اند، و نیز چون نام همه شروح راوندی بر النهایة ثبت شده است، تا پیدا شدن نسخه یا اطلاعی دقیقترین سخن را نمی توان قطعی قلمداد کرد.

اگرچه نسخه مستقلی از هیچ یک از شروح راوندی بر النهایة به جای نمانده است؛ اما در حاشیه بعضی از نسخه های کهن این کتاب منقولاتی از آنها به صورت پراکنده حفظ شده است. مانند نسخه شماره ۳۹۷ کتابخانه ملک^{۵۲}. البته تفکیک این حواشی و مشخص کردن نوشته های قطب از حواشی دیگران کار دشواری است و به سهولت میسر نیست.

در حاشیه اوراق نسخه ما نیز چند حاشیه مختصر از راوندی ثبت شده است.

۴۴. الفهرست، ص ۶۸.

۴۵. نقض، ص ۳۸.

۴۶. کتابخانه ابن طاووس، ص ۵۱۹.

۴۷. النهایة و نکتها، ج ۲، ص ۳۶۱ و این موارد بدون ذکر نام کتاب: ج ۱، ص ۱۹۶ و ج ۳، ص ۱۶۹، ۱۹۷، ۴۲۳. او در رساله المسائل المصریة هم بدون ذکر نام کتاب مطالبی از یکی از شروح راوندی بر النهایة نقل کرده است. رک: ص ۲۰۱، ۲۰۵، ۲۰۹.

۴۸. برای توضیح درباره این شروح رک: ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۳، ص ۴۲۳-۴۲۴؛ «نهج البلاغة عبر القرون ۷»، ص ۲۷۶-۲۷۷ و منابع ذکر شده در آن جا.

۴۹. برای منقولات هر کدام از آنها رک: مقدمه لب اللباب، ص ۳۵.

۵۰. این نسخه هم از کتابهای مدرسه هندیه کربلاست. برای توصیف آن رک: «العراق»، ص ۱۷۶.

۵۱. الفهرست، ص ۶۸.

۵۲. النهایة، ج ۳، ص ۲۳.

- قال الامام السعيد قط... رحمه الله... حكم... حكم الحايض الا... لان طلاق النفساء صحيح وان كانت... حاضراً بخلاف... الحايض (گ ۱۲ پ).

- قال الشيخ السعيد قطب الدين رحمه الله ثم يصلى نوافل المغرب اداء لافضاء (گ ۱۸ پ).

- قال الامام السعيد قطب الدين رحمه الله هذا التثويب ليس بقول الصلوة... لانه مذكور بعده وذلك اشارة الى ما احدث الناس بالكوفة من الاذان والاقامة حتى على الصلوة مرتين... فهذا التثويب محدث و التثويب التدم الصلوة خير من النوم و التثويبان بدعة (گ ۲۰ ر).

- قال الامام السعيد قطب الدين رضى الله عنه هذه الكلمات كلها حق ولكنها ليست من الاذان البتة (گ ۲۰ پ).

- فى نسخة الامام قطب الدين هذا فى المتن (گ ۲۳ پ).

- سخن او در برگ ۲۱ به کلی از بین رفته و از آن تنها عبارت «الامام السعيد... الدين رحمه» باقی مانده است.

ابوجعفر محمد مقرئ نیشابوری

ابوجعفر محمد بن علی بن حسن مقرئ نیشابوری (قرن ۶) ^{۵۳} شاگرد ابوجعفر حسن بن محمد طوسی (ح ۵۲۰ ق) فرزند شیخ طوسی و استاد قطب‌الدین راوندی است. راوندی در چند کتاب از جمله الخرائج و الجرائح ^{۵۴} و قصص الانبياء ^{۵۵} و سلوة الحزین (الدعوات) ^{۵۶} از او حدیث نقل کرده است. از تألیفات او دو کتاب در علم کلام، التعلیق ^{۵۷} و الحدود فی علم الکلام ^{۵۸}، در دست است. در این نسخه دو نقل قول فقهی از نیشابوری ذکر شده است که نشان می‌دهد او احتمالاً در فقه نیز کتابی

۵۳. برای شرح حال او رک: مقدمه التعلیق، ص ۱۳۳ و العشرون - السابعة والعشرون.

۵۴. الخرائج و الجرائح، ج ۲، ص ۷۹۵.

۵۵. قصص الانبياء، ج ۱، ص ۲۸۵.

۵۶. سلوة الحزین، ص ۲۱، ۲۳۵. میرزا عبد الله افندی با استناد به همین دو روایت در کتاب الدعوات، ابوجعفر نیشابوری را در زمره مشایخ قطب‌الدین راوندی آورده است. ولی او در نسبت کتاب الدعوات به قطب شک داشت و احتمال می‌داد که آن کتاب تألیف سید فضل‌الله راوندی باشد (ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، ج ۲، ص ۴۳۵). صرف نظر از منقولات قطب راوندی از نیشابوری در دیگر کتابهایش و نیز صحت انتساب کتاب الدعوات به قطب راوندی، حواشی این نسخه خود گواهی می‌دهد که او استاد قطب راوندی بوده است. افزون بر این، منقولات قطب از او در دیگر کتابهایش شکی در این مطلب باقی نمی‌گذارد. منتجب‌الدین رازی، نیشابوری را استاد هردو نفر یعنی قطب‌الدین و فضل‌الله دانسته است (الذریعة الی تصانیف الشیعة، ج ۴، ص ۲۲۱).

۵۷. منتشر شده با تصحیح محمود یزدی مطلق (فاضل)، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۵.

۵۸. دانشنامه موضوعی اصطلاحات کلامی، منتشر شده با تصحیح محمود یزدی مطلق (فاضل)، قم، مؤسسه الامام الصادق للتحقیق و النشر، ۱۴۱۴ ق.

نوشته بود.

- قال الشيخ قطب الدين رحمه الله كان شيخنا... (زير وصالی) جعفر النيسابوری رحمه الله... تقديم الوضوء مرتباً على الغسل... في الاحاديث انه اولی... صحيح وقد ذكرت كيفية النية... الوضوء ولد الغسل في كتاب... وفي الرابع (گ ۱۲ پ).

- قال الشيخ ابو جعفر النيسابوری هذا في السنن ولا يجوز ذلك في الفريضة (گ ۲۱ پ).

المشيخة حسن بن محبوب

در پایان نسخه سه صفحه^{۵۹} برافزوده های مختلفی به خط کاتب اصلی نسخه نوشته شده است که بعضی از آنها از جهاتی مهم هستند. مهمترین آنها حدیثی است که کاتب از المشیخه حسن بن محبوب سزاد بجلی (۲۲۴ق)، از اصحاب امام کاظم و امام رضا و امام جواد (ع)، نقل کرده است.

ابن محبوب از معتمدترین راویان شیعه است که همه رجالیان و محدثان متقدم و متأخر در وثاقتش متفق القولند. المشیخه معروفترین کتاب اوست، شامل مجموعه ای از روایات ابن محبوب در موضوعات مختلف که احتمالاً بر اساس مشایخ او تبویب و تنظیم شده بود. این کتاب از قدیم ترین آثار فقهی شیعه محسوب می شود و قبل از تألیف کتب اربعه از کتب بسیار مشهور شیعه بود. به قرینه منقولات حسن بن فضل طبرسی (۵۴۸ق)، قطب راوندی (۵۷۳ق)، ابن ادریس حلی (۵۹۸ق) در مستطرفات السرائر، ابن طاووس (۶۶۴ق)، محقق حلی (۶۷۶ق) و حسن بن سلیمان حلی (ح ۸۰۱ق) کتاب المشیخه به دست متأخران رسیده و مورد استفاده آنها قرار گرفته بود.^{۶۰}

در آخرین صفحه نسخه النهایه نیز یک حدیث از این کتاب نقل شده است:

من کتاب المشیخه. الحسن بن محبوب، عن عبدالله بن جندب، قال كتبت الى ابي الحسن موسى عليه السلام اسأله عن الرجل يريد ان يجعل اعماله من الصلاة والخير والبر ثلاثاً: ثلث له وثلثين لابويه او يفردهما من اعماله مما يتطوع به بشيء معلوم وان كان احدهما حياً والآخر ميتاً. فكتب لي عليه السلام اما للميت فحسن، واما للحی فلا الا البر والصلة.

در همان صفحات الحاقی پایان نسخه ۱۰ حدیث دیگر بدون ذکر مصدر نقل شده است که ظاهراً^۳ تاي آنها در مجامع حدیثی نقل نشده اند. متن این احادیث چنین است:

۵۹. گ ۱۶۲ پ، ۱۶۴، ۱۶۴ پ. برگ ۱۶۳ بین این اوراق مربوط به متن النهایه است که در صحافی به اشتباه به آخر نسخه منتقل شده است.

۶۰. برای توضیحات بیشتر درباره کتاب و این منقولات رک: «حسن بن محبوب»، ص ۳۱۸-۳۱۹؛ «ابن محبوب»، ص ۵۸۵-۵۸۶؛ کتابخانه ابن طاووس، ص ۴۱۸-۴۱۹.

– عن الصادق عليه السلام: من عرف الحق وأمن به فهو مؤمن، ومن لم يعرف الحق ولم ينكره فهو ضالّ، ومن جعل الحق باطلاً والباطل حقاً فهو كافر.

– عن اميرالمؤمنين عليه السلام: انا معاشر اهل البيت خُلِقنا الكدّ والتعب والبلاء والنصب وانما الراحة لغيرنا.

– دخل رجل على الصادق عليه السلام يقال له والله ان لكم الفضل علينا. فقال له: يا ابن رسول الله كيف؟ فقال له: انكم تؤذون عنا ولا تؤذى فيكم.

همچنین باید اشاره کرد یکی از افزوده‌های کاتب به انتهای نسخه‌ی نه‌ای دعای ختم قرآن از امام سجاد (ع) است. این دعا در حقیقت دعای جهل و دومی صحیفه سجادیه است؛ اما چون کاتب اشاره‌ای به مصدر دعا نکرده است، مطمئن نیستیم که از آن جا گرفته شده باشد. مخصوصاً که شیخ طوسی هم در مصباح‌المتجهّد همین دعا را نقل کرده^۶ و کاتب هم با آثار شیخ آشنا بوده است.

منابع

- «ابن محبوب»، بخش فقه علوم قرآنی و حدیث، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۴، ۱۳۷۰.
- «بنظی»، احمد پاکتچی، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۲، ص ۹۶-۹۷، ۱۳۶۷.
- التعلیق فی علم الکلام، قطب‌الدین ابوجعفر محمد بن الحسن المقرئ النیسابوری، التحقیق: محمود یزدی مطلق (الفاضل)، مشهد، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۱۳۸۵.
- تکملة اهل الآمل، السيد حسن الصدر، تحقیق: حسین علی محفوظ، عبدالکریم الدباغ، عدنان الدباغ، بیروت، دارالمؤرخ العربی، ۱۴۲۹ق.
- «پژوهشی در جایگاه کلامی بنظی و منزلت وی نزد امام رضا و امام جواد»، نعمت‌الله صفری فروشانی و محمدتقی ذاکری، تاریخ اسلام، س ۱۷، ش ۶۵، بهار ۱۳۹۵.
- «حسن بن محبوب»، مجتبی‌الهی خراسانی، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۳، ۱۳۸۸.
- الحکایات فی مخالقات المعتزلة من العدلیة والفرق بینهم و بین الشیعة الیهامیة، من امالی الشیخ المفید محمد بن محمد بن النعمان ابن المعلم العکبری البغدادی، عرض وروایة: السيد الشریف المرتضی علی بن الحسن الموسوی البغدادی، تحقیق: السيد محمدرضا الحسینی الجلالی، ضمن سلسله مؤلفات الشیخ المفید، ج ۱۰، قم، دارالمفید، ۱۴۳۱ق.
- «حیة الشیخ الطوسی»، شیخ آقا بزرگ طهرانی، منتشرشده در مقدمه التبیان فی تفسیر القرآن، شیخ الطائفة ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، بیروت، داراحیاء التراث العربی.
- الخراج والخراج، قطب‌الدین الراوندی، تحقیق و نشر: مؤسسة الامام المهدي، اشراف: سيد محمدباقر الموحد الابطحي الاصفهانی، قم، ۱۴۰۹ق.
- الذریعة الی تصانیف الشیعة، شیخ آقا بزرگ تهرانی، بیروت، دارالاضواء، بی تا، ج ۲۶.
- رجال النجاشی، ابوالعباس احمد بن علی بن احمد بن العباس النجاشی الاسدی الکوفی، تحقیق: السيد موسی الشیبیری الزنجانی، قم، مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۸ق.

رؤیت هلال، تهیه و تحقیق: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی مرکز احیاء آثار اسلامی، به کوشش: رضا مختاری و محسن صادقی، قم، بوستان کتاب، ۱۳۸۸.

سلوة الحزبن و تحفة العلیل الشهیر بالدعوات، قطب الدین ابی الحسین سعید بن هبة الله الراوندی، تحقیق: عبدالحلیم عوض الحلی، قم، مکتبه العلامة المجلسی، ۱۳۸۵.

شجره طیبه در انساب سلسله سادات علویه رضویه، میرزا محمدباقر الرضوی، تکمله و تصحیح و تهیه مشجرات به سعی و اهتمام: سید محمدتقی مدرس رضوی، بی جا، چاپخانه حیدری، ۱۳۵۲.

شیخ العراقین: الشیخ عبدالحسین الطهرانی الحائری، حامد رضائی، ترجمه: حسن علی حسن مطر، کربلاء، العتبه العباسیة المقدسة قسم شؤون المعارف الاسلامیة والانسانیة، ۱۴۴۰ق.

«شیخ العراقین: الشیخ عبدالحسین بن علی الطهرانی (۱۲۲۵-۱۲۸۶)»، السید حسن علی مطر، تراثنا، س ۳۵، ش ۱۴۰، شوال - ذوالحجّة ۱۴۴۰ق.

«العراق»، اسامة ناصر النقبیندی، در المخطوطات الاسلامیة فی العالم، ترجمه و تحقیق: عبدالستار الحلوجی، لندن، مؤسسه الفرقان للتراث الاسلامی، ۱۹۹۷-۲۰۰۲م.

فهرست آثار دست نویس شیخ الطائفة محمد بن حسن طوسی در کتابخانه بزرگ حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی، میر محمود موسوی، زیر نظر: سید محمود مرعشی نجفی، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۹۱.

فهرست میکروفیلم های کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، محمدتقی دانش پژوه، تهران، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد، ۱۳۵۳.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی آیه الله گلپایگانی (قم)، علی صدراپی خوبی و ابوالفضل حافظیان بابلی، تهران، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۸.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مدظله العالی، سید احمد حسینی، زیر نظر: سید محمود مرعشی، قم، چاپ خیام، ۱۳۶۰.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، ج ۱۶، محمدتقی دانش پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.

فهرست نسخه های خطی کتابخانه و مرکز اسناد آستان محمد هلال بن علی بن ابی طالب علیهم السلام، سید جعفر حسینی اشکوری، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وابسته به سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۹۴.

الفهرست، شیخ الطائفة ابی جعفر محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: جواد القیومی، قم، مؤسسه نشر الفقه، ۱۴۲۲ق.

الفهرست، للشیخ منتجب الدین علی بن بابویه الرازی، تحقیق و مقدمه از: سید جلال الدین محدث ارموی، به کوشش: محمد سمایی حائری، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۶۶.

قصص الانبیاء الحاوی لاحادیث کتاب النبوة للشیخ الصدوق ابی جعفر محمد بن علی ابن بابویه القمی، قطب الدین ابی الحسین سعید بن هبة الله الراوندی، تحقیق: عبدالحلیم عوض الحلی، قم، مکتبه العلامة المجلسی، ۱۳۸۸.

کتاب السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ابی عبدالله محمد بن احمد بن ادريس الحلی، تحقیق و تقدیم: السید محمد مهدی الیسد حسن الموسوی الخرسان، قم، دلیل ما، ۱۳۸۷.

«کتاب المبسوط فی الفقه للشیخ الطائفة محمد بن الحسن الطوسی (ت ۴۶۰): دراسة عن بعض نفائس مکتبه آیه الله الحکیم العامة فی النجف الاشرف». محمد لطف زاده، تراثنا، س ۳۷، ش ۱۴۷، ربیع الآخرة - جمادی الآخرة ۱۴۴۲ق.

کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، اتان کلبیرگ، ترجمه: سید علی قرائی و رسول جعفریان، قم، کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۱.

«کتابخانه جعفریه در مدرسه هندی در کربلا»، محمدتقی دانش پژوه، در نشریه نسخه های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، زیر نظر: محمدتقی دانش پژوه و ایرج افشار، دفتر پنجم، ۱۳۴۶.

الکرام البررة فی القرن الثالث بعد العشرة، آغا بزرگ الطهرانی، مشهد، دارالمرتضی للنشر، ۱۴۰۴ق.

لب اللباب، ابی‌الحسین قطب‌الدین الراوندی، حَقِّقه وعلَّق علیه: السيد حسين الجعفری الزنجانی، قم، انتشارات آل عبا، ۱۴۳۱ق.

مختصر جغرافیای کاشان، عبدالحسین سپهر، به کوشش ایرج افشار، فرهنگ ایران زمین، ش ۲۲، ۱۳۵۵.
مخطوطات کربلاء، سلمان هادی الطعنة، نجف، مطبعة الآداب، ۱۳۹۳ق.
مخطوطات کربلاء، اعداد: سلمان هادی آل طعنة، تهران، مكتبة متحف و مركز وثائق مجلس الشورى الاسلامی، ۱۴۲۳ق.
مخطوطات کربلاء، الجزء الرابع: مخطوطات مكتبة الروضة الحسينية المقدسة، سلمان هادی آل طعنة، قم، كتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، ۱۳۹۲.

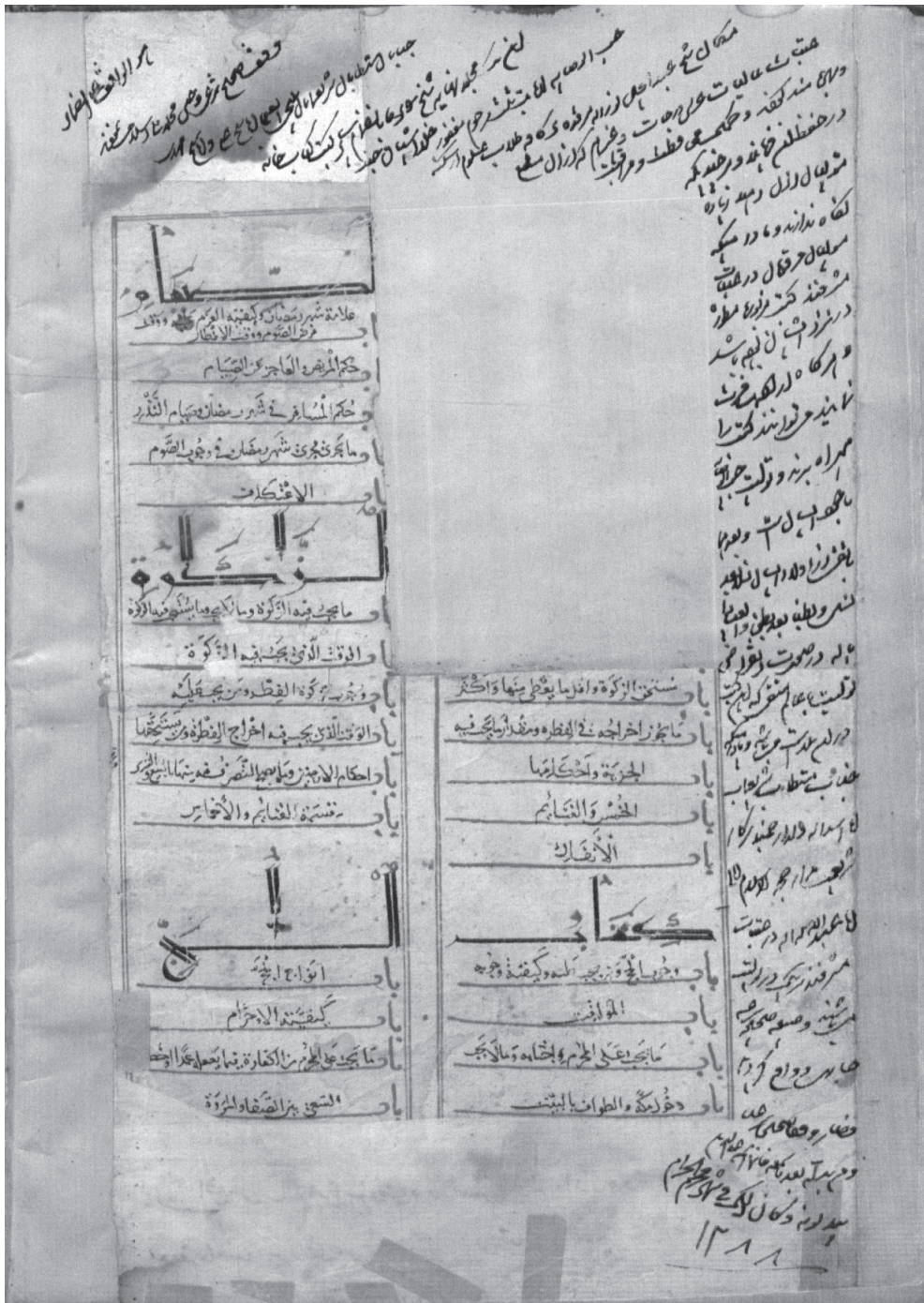
«المدرسة الهندية الكبرى في كربلاء وأثرها العلمي والثقافي (۱۲۷۰-۱۴۱۱هـ/۱۸۵۴-۱۹۹۱م) (دراسة تاريخية)»، أحمد باسم حسن الأسدي، تراث کربلاء، س ۶، ش ۲۲، ربيع الاول ۱۴۴۱ق.
المسائل المصرية، المحقق الحلی ابی القاسم نجم‌الدین جعفر بن الحسن، در الرسائل التسع، تحقيق: رضا الاستادی، قم، كتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۱۳ق.

مصباح المتجهد و سلاح المتعبد، ابی جعفر محمد بن الحسن بن الطوسی، بیروت، مؤسسة فقه الشيعة، ۱۴۱۱ق.
«نسخ خطی کتابخانه آية الله مرعشی (قم)»، محمدتقی دانش‌پژوه، در نشریه نسخه‌های خطی: نشریه کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، زیر نظر: محمدتقی دانش‌پژوه و ایرج افشار، دفتر ششم، ۱۳۴۸.
نگاهی به نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی ساری و تنکابن، محمود یزدی مطلق (فاضل)، با همکاری زین‌العابدین درگاهی، تهران، رسانش، ۱۳۸۳.

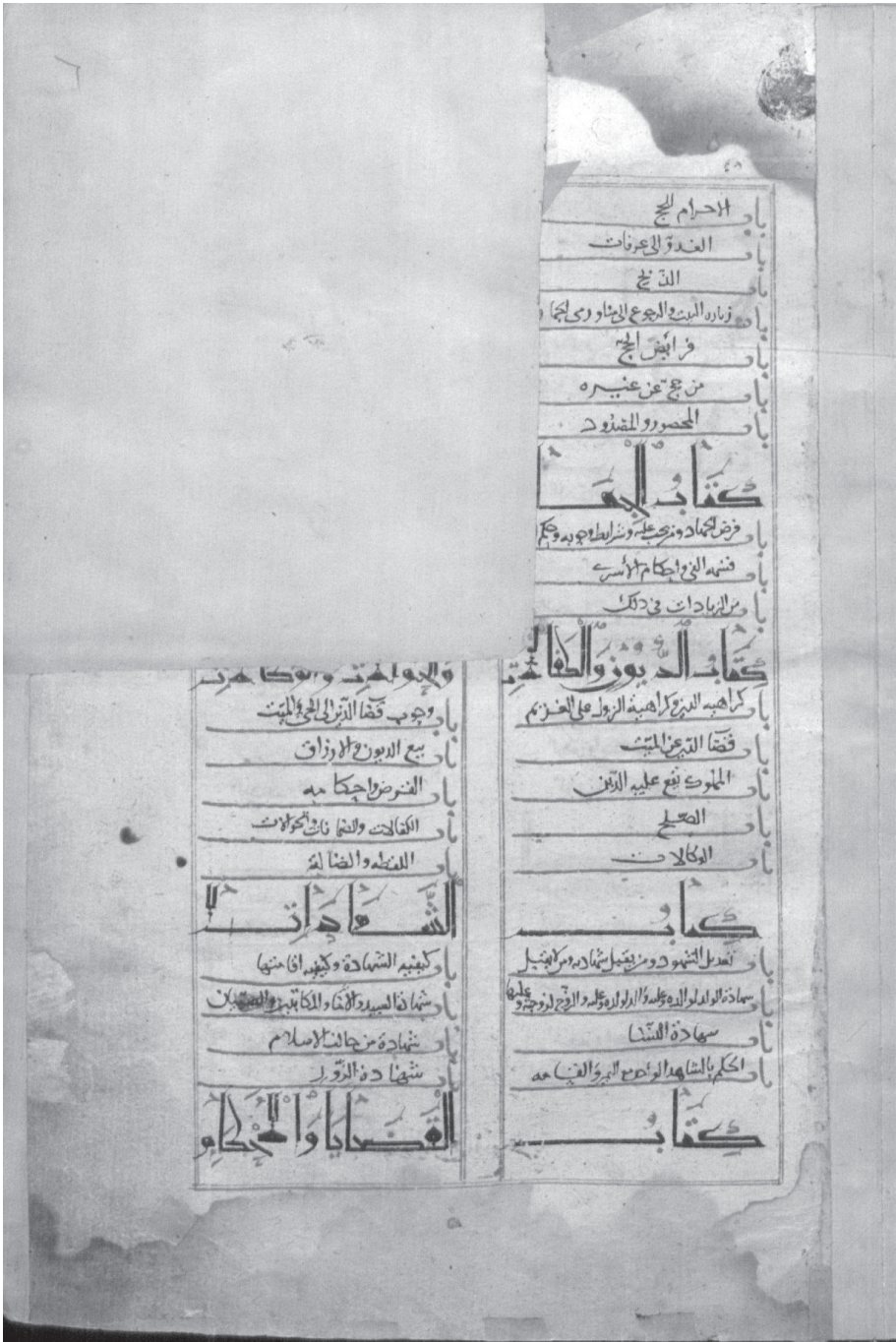
النهاية في مجرد الفقه والفتاوى، با ترجمه فارسی آن، ابی جعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی، به کوشش: محمدتقی دانش‌پژوه، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۲.

النهاية وكتبتها، تأليف: شيخ الطائفة الطوسي والمحقق الاولي الحلی، تحقيق ونشر: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين بقم المقدسة، قم، ۱۴۱۲ق.

«نهج البلاغة عبر القرون (۷)»، السيد عبدالعزیز الطباطبائي، تراثنا، س ۱۰، ش ۳۷-۳۸، محرم - جمادى الآخرة ۱۴۱۵ق.

النهائية في مجرد الفقه والفتاوى، تأليف شيخ طوسي، به خط ابوالحسن علي بن ابراهيم بن حسن بن موسى فراهاني، آغاز رجب ۵۹۱ق، كتابخانه جعفرى در مدرسه هندى شهر كربلا، ش ۷۲، برگى از فهرست كتاب و وقفنامه ورثه سيدالعراقين در حاشيه، گ. پ. ۴.

همان نسخه، بخشی از فهرست کتاب، برگ ۶۰.

همان نسخه، آغاز کتاب الصلاة، برگ ۱۷ پ.

۱۲۴

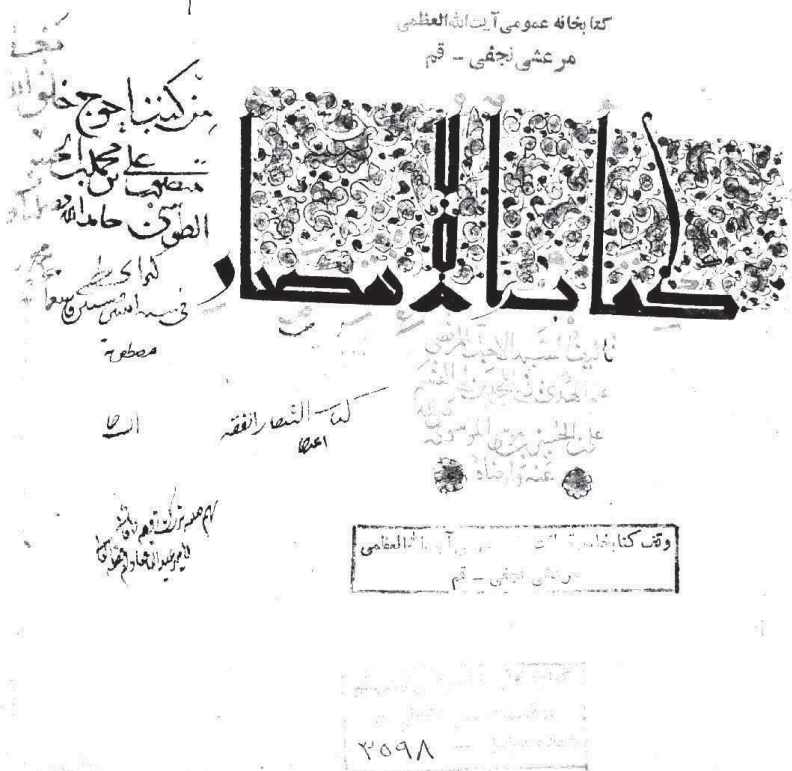
و منکر عظیم بعد از شاة او بنفوسه و ما اشبه ذلك كان عليه آسنة وهو فضل ما بين
 تمينه صحبا و معبوا و ليس له جبارية احد فيتمته و تسليمه الى الجاني عليه كما ذكرنا
 ذلك في الاكلان الثور و فحق أمير المؤمنين عليه السلام في بعض من رغبه في فعل احد لهم
 بله فخطني اني يسر فونغ فيما فاندق ان علي الشراكاء الثلثة ان يتوالة الذبح
 فيتمته لانه حوظ و ضبعة عليه الباقون بترك عقابهم اياه و في غير التهمة اذا
 قبيته ذبح فيتمته اعلى ما جازت به الامتار و اذا اجئت بمهمة الانسان على غير
 جناية او علي بتمته فان كانت الجناية في فرط و فومنه يذ حفظها او بعد
 في استيعا اذا كان ضا جباريا الجبارية كما ما كان و ان كان بغير ذلك لم يكن عليه
 ضمانه و في ذلك جناية عن الانسان على ذبح غيره فانه ان كان ترك حفظها
 ليلا حتى ذككت على ذبح غيره فاكلته اذ اشد منه فهو ضامن لذلك و ان كان
 افسا لهما لهما نماذرا غير شتم احد ليس عليه ضمان و ذلك ان علي صاحب
 الذبح من اعانه و حفظه نماذرا و علي صاحب العلم حفظا لئلا و ان اذ
 على مثل شيان الملاهن التي لا يجوز قتلها مثل الجود و الظناب و ما اشبه ذلك
 لم يكن عليه ضمان فان اذبح ذكرا على ذمي في خرب كان عليه ضمانه فان اذلفه عليه
 و كان قد اذلسه لم يكن عليه شيء علي كاره

تم النكاح

يعول الله و حسن نوبقيه
 و كتب صاحبها السيد الضعيف ابو الحسن محمد بن ابراهيم الخزاز
 الفراهاني و فرغ من كتابته في شهر ربيع الاخر سنة احدى
 و تسعين و خمسين هـ حامدا لله تعالى و مصليا على النبي محمد المصطفى
 و عترته الطيبين الطاهرين عفا الله عنهم و لولا البعد و التوفيق و المعونة
 و البركة لظفر فيه و دعاء له بفضلها و سعة لطفه و جسامته انه
 الحمد لله رب العالمين استجنته و صلواته على سيد المرسلين محمد و آل الطاهرين
 و حسبنا الله و نعم المعين

الا اني وجدنا فيكم سببا يرضى الاربعة و يضنا ولا غاطبكم الا اذ اتنا ولا يناديكم الا صوريتنا
 اعناكم عن مع المادحين كمن ماع الله طه و ياسنا

عالم علم
 محمد بن ابراهيم الخزاز
 الفراهاني

سنة الاحزاب

سنة الاحزاب

الحمد لله على ما ليس من خلق منيع وصرف في ظاهره متبجح وادسه ان دلالة وابعد فضلاله
 وجماله وصلواته ودينه خير لا ينساها افضلهم واكملهم سيدنا محمد وعلى الاكارم المعالم
 في اهل البيت صلوات الله عليهم اجمعين واقتضوا حاجته وحفظوا امره الشريف الذي
 وبينوا بحملها وقصدوا مشكلها وانما مواد عامها وقصدوا امرها وسلامتها وحفظوا
 امرها بعد ما في ممتننا في حقه المصنف السامية الوزير العبدية ادم الله سلطانها
 واعلم ان اقسامها ومكانها من المسائل العظيمة التي ينبغي العلم بالشيعة الانامية و
 ادعى عليهم مخالفة الاجماع والذم لها في مواضع كثيرة من العلم والفقهاء المتقدمين
 والمتأخرين وما ليس لهم فيه مواضع كثيرة من علمهم فعليه من الادلة الواضحة والحق الخالص ما
 يعني عن مواضع اخرى لا يوجد في غيره خلافا للتحالف وانا امتياز ذلك وافصل وانزل الشيعة
 المعترضة فيه وهذا انما ابتدئ بذلك ومعهد من الامجاد والاخبار والاحكام وان كان
 خارجا عن كذا يعني الى الاموال والاعمال وما نؤمن في الامانة عليه توكلت وبها استعنت وانصرت
 ومما يجب تقديمه فهو الاصل الذي عليه يتفرع ما نحن بسبيله ومبدأ يشهد ان الشريعة
 انما هي في المذهب الذي لا بد عليه ولا حجة لقابله فيه فان الباطل هو العارض من الحق
 والذنب البريء من الاكلاية فانما عليه دليله بفضله وحجة بعبقده وهو الحق الذي لا يفتقر
 الى حجة وفيه قلة تعدد القابلية كما لا يفتقر الا دلالاته عليه وكثرة عدد المذاهب التي
 واما بقول الله اهل البيت من ذرية علي لانهم على محبته وحقها المعاصفة له الله لا عن نواصفه
 او مخالفة علي انما احل من نعمها الامصار والادوية المذاهب التي مذهب فقهاءها ومخالفة
 حكم علي صلواتنا عليه حازت الشيعة على السعة بلذاتها التي تفردوا بها ولم يشع على كل فئة كافي
 والشافعي ومالك ومن تأخر عن زمانهم بالمذاهب التي تفردوا بها وكل نعمنا على خلافه
 فيها وما الفرق بين ما تفردت به الشيعة من المذاهب التي لا موافق لهم فيها و
 بين ما تفرد به ابوحنيفة والشافعي من المذاهب التي لا موافق له فيها كما يقال
 الفرق بين الامر من ان كل مذهب تفرد به ابوحنيفة فله موافق من فقهاء
 اهل الكوفة ومن السلف المتقدم وكذلك ما تفرد به الشافعي لانه موافق من اهل
 الحجاز ومن السلف وليس كذلك الشيعة فليس ليس كل مذهب تفرد به ابوحنيفة او
 الشافعي نعم ان اهل الكوفة او اهل الحجاز او السلف قائلون به وان ادعى ذلك دون اهل
 علوم سلم غير ما زعم فيه والشيعة ايضا يدعي وتزويج ان ملاحها التي تفردت بها هي

۳۵۹

كما يخانه عمومي آيت الله العظمي

مرعشي نجفی - قم

ملازم

القوم علی خیر بزویه شهر بن جوزی عن عبد الرحمن بن عثمان بن عمرو بن خارجة عن النبي
 عليه السلام انه قال لا يجوز لوارث وصية وعلى خیر بزویه اسمعيل بن عمار عن شرحبيل بن مسلم
 عن ابن ابي عمير قال سمعت النبي عليه السلام يقول في خطبته عام حجة الوداع الا
 ان الله قد اعطى كل ذي حق حقه فلا وصية لوارث وعلى خیر بزویه اسمعيل بن ابراهيم
 المروزي عن سفيان بن عيينة عن عمرو بن دينار عن جابر بن عبد الله عن النبي عليه السلام
 قال لا وصية لوارث فاما خیر شهر بن حوشب فهو عند نقاد الحديث مضعف كذا ثبت
 ومع ذلك فإنه تفرد به عن عبد الرحمن بن عثمان وتفرد به عبد الرحمن بن عمرو بن خارجة
 وليس لعمرو بن خارجة عن النبي عليه السلام الا هذا الحديث ومن البعيد ان يخطب النبي عليه السلام
 في المدينة بانه لا وصية لوارث فلا يزويه عن الطيفون وهو صحاح بزویه اعز الحديث
 مجهول وهو عمرو بن خارجة لا يزويه عن عمرو بن ابي عبد الرحمن ولا يزويه عن عبد الرحمن
 الأشجوني جوزي وهو ضعيف منهم عند جميع الرواة فاما حديث ابن ابي عمير فلا يثبت
 وهو من سبلان الذي رواه عنه شرحبيل بن مسلم وهو لم يلق ابا امامة ورواه عن شرحبيل
 اسمعيل بن عمار بن حنيفة وهو ضعيف وحديث عمرو بن شعيب أيضا مرسل عن عمرو بن شعيب
 لا يثبت بحديثه وحديث جابر بن عبد الله المروزي وهو ضعيف منهم في الحديث
 وجميعهم رواه عن عمرو بن دينار لم يذكره جابرا ولم يشده وما دون عن ابن عمار لا يثبت
 له عند الحفاظ ورواية جابرا بل محمد بن ابراهيم بن عطاء الخراساني وعطاء الخراساني
 ضعيف ولم يلق ابن عمار في انما أرسله عنه وربما تعلق بعض الخلفاء بان الوصية للوارث
 اشارة لبعضهم على بعض ذلك مما يكسب العداوة والبغضاء بين الأقارب ويدعو إلى عقوف
 الموصي وقطعة الرجم وهذا ضعيف جدا لأنه ان منع من الوصية للأقارب ما ذكره منع
 من تعذيب بعضهم على بعض الحياة بالبر والاحسان لان ذلك يدعو إلى الحسد والعداوة
 ولا خلاف في جواز ذلك الا في حق الكفالات والمخدرات والمخدرات والمخدرات على خیر

خلقها محمد وآله الطاهرين

وقد عرفت بحديثه ابو الحسن علي بن ابراهيم بن الحسن بن موسى الفراهاني
 يوم الثلث الخامس والعشرون من ذي القعدة سنة احدى وتسعين
 وثمان مئة تفرغ إلى الله تعالى وطلب الثواب ببلدة قاسان فزاره بياض
 ولان وكتب بخطه حامدا ومصليا وحسنا سنة وفتح الوكيل

۳۵۹۸

وقد كُتب بخطه في سنة ۱۲۰۰ هـ وهو آية العظمى
 من مرعشي نجفی - قم